

COERT PETER KRABBE, DOLF BROEKHUIZEN, NIEK SMIT

HUIZEN IN NEDERLAND

DE NEGENTIENDE EN TWINTIGSTE EEUW.
ARCHITECTUURHISTORISCHE VERKENNINGEN
AAN DE HAND VAN HET BEZIT VAN
DE VERENIGING HENDRICK DE KEYSER

Amsterdam/Zwolle (Uitgeverij Waanders) 2018, 456 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 6262 174 9, € 49,95

In de jaren 1993-2000 verschenen bij Uitgeverij Waanders vier delen *Huizen in Nederland. Architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser*. In 2018 is daar een vijfde deel aan toegevoegd, volgens dezelfde opzet en bij dezelfde uitgever: *De negentiende en twintigste eeuw*. De geografische indeling van de reeks is losgelaten, maar de reekstitel niet; een logische maar niet geheel bevredigende oplossing, want 12 van de 46 panden zijn geen huizen, maar vertegenwoordigen andere gebouwtypologieën.

De 24 inleidende hoofdstukken over woonhuizen zijn thematisch verdeeld over vier tijdsblokken (1800-1860, 1860-1900, 1900-1940 en 1940-2000), de auteurs zijn Coert Peter Krabbe en Dolf Broekhuizen. De tijdsblokken zijn min of meer consequent uitgesplitst over de thema's architectuur (typologie en vormgeving), interieur, bouwtechniek, opdrachtgevers en het functioneren van het woonhuis. Waar architectuur en bouwtechniek al langer de pijlers onder de architectuurgeschiedenis zijn en het interieur al enige tijd aan een gestage opmars bezig is, daar is het functioneren van het woonhuis tamelijk onontgonnen terrein. Niet alleen ontbreekt het volledig in de eerdere delen, maar ook in dit deel – de goed bedoelde opzet ten spijt – overheerst de klassieke architectuurhistorische benadering. De hoofdstukken die handelen over het functioneren van de woning zijn beslist leeswaardig en vlot geschreven, net als overigens de andere hoofdstukken en de huisbeschrijvingen. Maar het wonen in een breder (ontwikkelings)perspectief komt er bekaaid af. In de eerste twee hoofdstukken over de negentiende eeuw, uiterst leesbare en informatieve kost, zijn bijvoorbeeld slechts 11 plattegronden opgenomen op een totaal van 156 afbeeldingen. Ter vergelijking: in *Architectures de la vie privée* van Eleb (socioloog) en Debarre (architect) uit 1989 zijn bijna geen geveltekeningen op-

genomen en heel veel plattegronden. De aanpak van Eleb en Debarre, in 1995 gevolgd door *L'Invention de l'habitation moderne Paris 1880-1914*, was indertijd verfrissend, maar is nauwelijks doorgedrongen tot de Nederlandse geschiedschrijving van de architectuur. En dat is jammer, omdat we eigenlijk nog niet zo veel over de wooncultuur weten als we denken. Over de periode 1800-1860 stelt Krabbe dat we van het functioneren van het patriciërshuis in deze tijdspanne een vastomlijnd beeld beginnen te krijgen. De vraag is alleen of dat beeld wel klopt. In een noot wordt verwezen naar Montijns *Leven op stand* uit 1998, een boek dat niet alleen een veel latere periode bestrijkt (1890-1940), maar bovendien op het gebied van het woonhuis de plank regelmatig misslaat, voornamelijk omdat specifieke voorbeelden als generiek opgevoerd worden. Er is maar één tante Wim per slot van rekening. Een verwijzing naar het methodisch veel interessantere en beter onderbouwde *Wonen op stand* van Elleke de Wijs-Mulken, die vanuit de sociale geografie de woonlandschappen en lifestyles van de culturele en sociale elite beschrijft, wordt in het boek node gemist.

Plattegronden zijn onmisbaar en juist door ze te vergelijken met andere bronnen als egodocumenten, romans en novellen, contemporaine vakliteratuur en voorbeeldboeken kan het beeld dat we hebben over de ontwikkeling van het woonhuis en de wooncultuur in het verleden beter worden gereconstrueerd. De te beantwoorden vragen zijn of het wonen in Den Haag hetzelfde was als in Deventer, en of en waar omslagpunten in het wonen (en daarmee in plattegrond en architectuur) zijn aan te wijzen. Een goed voorbeeld van een plattegrond die de ontwikkeling van het Amsterdamse woonhuis toont – en dan ook echt alleen het Amsterdamse woonhuis – is een rij herenhuizen aan de Amsterdamse Vossiusstraat van I. Gosschalk (1878), wel afgebeeld, maar zonder toelichting (en onleesbaar,

net als meer plattegronden in het boek). De eerste vernieuwing betreft de positionering van de meest representatieve bouwlaag met de salon: niet op de eerste verdieping zoals gebruikelijk, maar op de tweede. Deze bijzonderheid is vertaald naar de architectonische detaillering en naar de hoogte van de plafonds. Daarnaast is de splitsing tussen souterrain en bel-etage opgeheven en daarmee ook de afzonderlijke personeelsingang. Heel juist wordt in het hoofdstuk 1800-1860 opgemerkt dat in de opzet en routing van het huis bewoners en het personeel zo veel mogelijk gescheiden dienden te worden, bijvoorbeeld door een tweede trappenhuis in te brengen. In dat opzicht is een enkele voordeur op maaiveldniveau, in plaats van de beproefde Amsterdamse hoge stoep met twee gescheiden entrees, een onhandige ingreep en een stapje terug. Theorie en praktijk lopen hier uit de pas. De familie en het hoog bezoek gaan door dezelfde deur als het personeel en moeten zich langs kolenhok en strijkkamer wurmen alvorens de lichtere verblijfsvertrekken te bereiken. Het bizarre feit doet zich voor dat ook de andere pioniers van het Amsterdamse herenhuis in dezelfde periode (1865-1880) – A. Salm (aan de Amstel), C. Outhoorn (Frederiksplein) en W. Breuker (Wertheimpark, later ook in het Haarlemse Kenaupark) – voor een vergelijkbare oplossing kozen, zelfs als er wél een souterrain was (Plantagebuurt). Het is saillant dat juist in de Plantagebuurt, waar de mogelijkheid er was, binnen één generatie overal ramen werden uitgebroken ten einde het souterrain toch separaat te kunnen ontsluiten. De bestudering van de plattegronden leert hier dat in de experimentele ontwikkeling van het woonhuis, resultante van woonwensen en inventies, ook takken konden afsterven.

Het hoofdstuk over de distributieleer (het toekennen van functies aan ruimtes, van het Franse *distribuer*) toont bewust en onbewust aan hoe verraderlijk het is generieke uitspraken te doen over het wonen, ondanks het brede scala aan bronnen dat tot onze beschikking staat. Op het eerste gezicht lijkt ieder soort gebruik van ieder vertrek mogelijk. Bovendien was in voorkomende gevallen sprake van meervoudig ruimtegebruik. De gepaste terughoudendheid in het gebruik van plattegronden – bepleit door Krabbe – is dan ook begrijpelijk in die zin dat een enkele plattegrond nietszeggend kan zijn. Heel veel plattegronden daarentegen vormen juist in een dynamische wooncultuur een onmisbare bron. Dezelfde omzichtigheid in het gebruik van bronnen geldt overigens niet minder voor het gebruik van egodocumenten. Het is maar zeer de vraag of het usance was dat de welgestelde burgerij ieder jaar de meubels inclusief vleugelpiano van de ene naar de andere huiskamer en terug verhuisde, zoals mevrouw Rueb-Van Dorp zich kon herinneren en door de auteur geëxtrapoleerd wordt naar andere huizen van de elite. De suggestie dat het gesleep met meubels

in deze tijd normaal was omdat huizen niet zo goed verwarmd konden worden, is niet geloofwaardig. In de jeugd van Rueb-Van Dorp konden de vertrekken misschien niet zo efficiënt verwarmd worden als nu, maar beslist afdoende, zeker in de nieuwgebouwde huizen. Het ligt veel meer voor de hand dat de elite meer huis-, woon- en zitkamers ter beschikking had en afhankelijk van tijdstip en seizoen afwisselend in (volledig gemeubileerde) ruimtes verbleef. De introductie van de ingetekende en benoemde ‘tuinkamer’ in de negentiende eeuw, met een piek rond 1900, is een dergelijke aanwijzing dat er verschuivingen optraden in de verblijfsruimtes én in de verhoudingen binnen het gezin. Het is beslist een winstpunt dagboekfragmenten en andere egodocumenten te introduceren in het architectuurhistorisch onderzoek, zoals Krabbe doet, maar voor het reconstrueren van een ontwikkeling is een enkele herinnering, zonder toetsing aan andere beschikbare bronnen, een heikele zaak.

Ondanks enige opmerkingen van de kritische lezer vormen de hoofdstukken over de negentiende-eeuwse architectuurgeschiedenis een welkome aanvulling op de bestaande literatuur over dit onderwerp, waar Krabbe als geen ander in thuis is. Wat gezegd kan worden over de hoofdstukken over de negentiende eeuw geldt ook voor de hoofdstukken over de twintigste eeuw van de hand van Dolf Broekhuizen, eveneens zeer goed ingevoerd in zijn periode. Hier geen kwaad woord over de plattegronden, leesbaar en voldoende, maar ook Broekhuizens benadering behelst niet een beschrijving van een ontwikkeling, maar een beschrijving van momenten en objecten. Natuurlijk zijn vraagtekens te zetten bij een lineair historische verhaallijn, maar vanuit een dergelijk perspectief zou de ontwikkeling van de wooncultuur, de regionale en stedelijke verschillen in het woonhuis, die in de negentiende eeuw nog sterk aanwezig waren en in de twintigste eeuw zouden nivelleren (geografisch en sociaal), meer tot zijn recht komen. Het is een feit dat de ondertitel ‘architectuurhistorische verkenningen’ de lading volledig dekt, maar af en toe wordt uit het oog verloren dat *woonwensen* (of meer dwingend ‘wooneisen’ zoals in het modernisme) ten grondslag liggen aan de architectonische buitenschil.

Ondanks het gemis aan een rode draad zijn ook de beschreven momenten en objecten in Broekhuizens hoofdstukken buitengewoon informatief en weet hij in enkele raken zinnen een beeld op te roepen. Daarbij zijn kleine slordigheden niet uit de sluiten. Zo is de afgebeelde Bruynzeelkeuken van Piet Zwart (p. 160) niet de verarmde naoorlogse versie, maar het vooroorlogse ontwerp dat na de oorlog in productie bleef en alleen in details als de onzichtbare delen van de scharnieren afwijkt. De naoorlogse uitgekledede versie, waarvan Zwart zich distantieerde, was de Simplo-keuken en is direct herkenbaar aan de andere, minder fraaie hand-

grepen. Dat de naoorlogse 'goede' variant minder kastjes telde, is niet waar en maakt voor een modulaire keuken natuurlijk niet uit. Ook de suggestie dat het origineel weinig aftrek vond, is niet juist. Zelfs in de oorlog verkocht de keuken goed, om na de oorlog uit te groeien tot de (lagere en hogere) middenstandskeuken bij uitstek.

Het catalogusdeel bevat gelukkig bij ieder huis een plattegrond (oudst bekende toestand), getekend door Jan Jehee, herkenbaar en helder, maar waarom in de meeste gevallen de functieaanduiding achterwege is gebleven, is ook hier een raadsel. Daarbij zijn de foto's in de kantlijn wel erg klein en niet altijd aan de bij-schriften gerelateerd. De doorlopende teksten van Niek Smit en bijdragen van Wouter van Elburg zijn alle uitstekend en de opgenomen inventarislijsten zijn een *Fundgrube*. Daarbij dienen de beschrijvingen van de huizen uit de zeer recente geschiedenis apart vermeld te worden, niet alleen een feest om te lezen, maar ook een feest der herkenning.

Het vijfde deel uit de reeks is kortom een uitstekend boek, vlot geschreven, uitvoerig geïllustreerd, met veel niet eerder gepubliceerde afbeeldingen en daarmee een bijdrage aan de wetenschap. Het is daarbij wel de vraag of de klassieke bouw- en architectuurhistorische benadering nog wel voldoet en of een meer integrale, interdisciplinaire benadering niet meer nieuwe inzichten kan opleveren. *Huizen in Nederland* is een stap in de richting, maar komt uiteindelijk niet los van een overheersende discipline. Echt erg is de architectuurhistorische invalshoek natuurlijk niet. Architectuurgeschiedenis is ook gewoon een vak en het is volstrekt legitiem te kiezen voor deze benadering. Wel erg en ergerlijk is het dat – net als in de eerdere delen – de noten van de inleidende hoofdstukken midden in het boek gezocht moeten worden, terwijl de noten van het catalogusdeel gewoon op de pagina zelf staan. Zo is er altijd wel wat.

ERIK MATTIE

HERMAN VAN BERGEIJK

JAN DUIKER, BOUWKUNDIG INGENIEUR (1890-1935)

VAN WARM NAAR KOUD

Nijmegen (Vantilt) 2016, 320 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 94 600 4242 3, € 24,50

In zijn inleiding stelt Herman van Bergeijk zich de vraag of nog een boek over Jan Duiker wel zin heeft. Er is immers in de loop der jaren al het nodige gepubliceerd over deze architect. Maar niet iedereen heeft die publicaties bij de hand en het zou goed zijn om al het werk van Duiker nu eens in een handzaam overzicht bijeen te brengen. Bovendien stelt Van Bergeijk dat er nog ruimte was voor een 'cultuurhistorische interpretatie' en een 'historische context'. Hier doen zich de eerste problemen voor. Het overzicht is namelijk niet handzaam en het blijft gissen naar de positie van Dui-

ker in de geschiedenis van de moderne architectuur.

Door het ontbreken van een normale inhoudsopgave en een index is het boek in feite onbruikbaar voor het wetenschappelijk bedrijf. In hoofdstuk 1 geeft de auteur een beknopt (18 pagina's) overzicht van de historiografie. Hoofdstuk 2 telt 120 pagina's, zonder onderverdeling. De structuur van het boek is daardoor onduidelijk. Wie snel iets wil weten over bijvoorbeeld de Amsterdamse Cineac moet bladeren. Wie zich afvraagt of Mart Stam ergens wordt genoemd, of Ludwig Hilberseimer, die toch ook over hoogbouw nadacht,